

УДК 2-722.51 Зизијулас Ј.

27-175

DOI: 10.46793/sabornost26.067S

ORCID ID: 0009-0003-5922-2126

Оригинални научни рад

Небојша Стевановић*

Универзитет у Београду, Православни богословски факултет, Београд
Институт за Систематско богословље
(докторанд)

**Сећање на будућносѝ као онтолошки принцип:
есхатолошка перспектива иконичности у мисли
митрополита пергамског Јована (Зизијуласа)**

Abstract: Рад се бави анализом иконичне онтологије у богословљу митрополита пергамског Јована (Зизијуласа), са посебним нагласком на њено есхатолошко утемељење и еклисиолошке импликације. Полазећи од његове зреле синтезе изложене у монографији *Сећање на будућносѝ: ка есхатолошкој онтологији*, аутор показује да есхатологија код Зизијуласа није схваћена само као учење о будућим догађајима, већ као начин постојања и онтолошки хоризонт истине. У том контексту, рад анализира радикално преокретање појма узрочности — од Алфе ка Омеги — као и напуштање класичне јелинске метафизике у корист релационе и личносне онтологије. Поседна пажња посвећена је појму иконе, која у богословљу престаје да буде пуки символ или пресликавање, а постаје онтолошки простор присуства есхатолошке истине у историји. Ослањајући се на патристичко наслеђе, нарочито на Светог Максима Исповедника, Светог Јована Дамаскина и Светог Теодора Студита, рад показује да иконична онтологија има непосредне последице по разумевање Цркве као литургијске и саборне заједнице, у којој се Царство Божје већ сада оприсутњује. У закључку се указује на опасности деесхатологизације и детријадологизације црквеног бића, као и на актуелност иконичне онтологије за савремено систематско богословље.

Key words: есхатолошка онтологија, иконична онтологија, икона, истина, узрочност, еклисиологија, митрополит пергамски Јован (Зизијулас), савремено систематско богословље.

Увод

Савремено систематско богословље најдиректније препознаје да питање есхатологије није маргинална догматска тема, нити искључиво

* n.stevanovic.223003@bfspc.bg.ac.rs

предмет учења о ’последњим стварима’, већ кључни онтолошки хоризонт унутар кога се обликује разумевање Бога, света, човека и Цркве. Есхатологија, схваћена на тај начин, не припада само завршетку богословског система, већ представља његов унутрашњи принцип, мерило истинитости и критеријум црквеног постојања. У том контексту, богословска мисао митрополита пергамског Јована (Зизијуласа) заузима изузетно важно место, будући да на систематски и патристички утемељен начин показује како есхатолошка перспектива преображава саму онтологију. Његово богословље представља покушај да се превазиђу ограничења класичне метафизике, нарочито јелинског схватања узрочности, времена и истине, и да се отвори простор за једну радикално другачију релациону, личносну и иконичну онтологију. Посебан значај у том процесу има његова последња монографија *Сећање на будућности: ка есхатолошкој онџолоѓији*, у којој есхатологија бива постављена као начин постојања Цркве и као егзистенцијална перспектива вере. Полазећи од библијског и патристичког предања, митрополит Јован показује да истина бића није дата у прошлости као завршена чињеница, већ се открива у будућности као есхатолошки догађај, који већ сада бива реално присутан у историји.

Циљ овог рада јесте да продуби управо тај аспект Зизијуласовог богословља, са посебним нагласком на иконичну онтологију као месту сусрета еклисиологије и есхатологије, истине и времена, иконе и заједнице. Анализа ће показати да икона, у хришћанском смислу, не функционише као пуки символ или пресликавање, већ као онтолошки простор *ѓприсусѓва* будућности у садашњости, као начин на који Царство Божје бива оприсутњено у историји.

Методолошки, рад се ослања на аналитичко и компаративно читање јелинске и хришћанске онтологије, уз снажно ослањање на патристичко наслеђе, пре свега на Светог Максима Исповедника, Светог Јована Дамаскина и Светог Теодора Студита. Истовремено, текст настоји да покаже да иконична онтологија није само теоријска конструкција, већ има непосредне последице по разумевање хришћанске онтологије, као и еклисиологије у савременом контексту.

1. Од Омеге ка Алфи: есхатолошка логика узрочности

Један од највећих православних теолога, блажене успомене, митрополит пергамски Јован (Зизијулас) је у својим најзрелијим годинама сачинио књигу *Сећање на будућности: ка есхатолошкој онџолоѓији*¹ посветивши је теми есхатологије. За митрополита Јована, есхатологија није само апстрактан догматски концепт, већ конкретан начин постојања и егзистенцијална перспектива, начин на који Црква перципира и доживљава последње

¹ Zizioulas, 2023.

ствари у свом трајању и богословском деловању. За њега, есхатологија није „просто догмат; то је оријентација, перспектива, начин постојања [...] То је како Црква види и доживљава 'последње ствари' од почетка”.² Овим речима митрополит пергамски показује богословски континуитет у односу на Флоровског,³ али такође наглашава есхатологију као централни моменат теологије,⁴ што свакако има и екуменски значај.⁵ Ова перспектива омогућава преиспитивање и савремене импликације појма заједнице и релационог бића, показујући да есхатологија није само будућност као тачка времена, већ присутност која прожима садашњост и историју Цркве. Оно што је карактеристично за мисао архијереја Цркве у Пергаму јесте да иконичну онтологију утемељује у оквиру односа протолошке и есхатолошке онтологије. Митрополитова поставка указује на дубоку синтезу онтолошких слојева: прошлост, садашњост и будућност нису изоловани, већ повезани у иконичној структури бића. Другим речима, оно на чему пергамски владика инсистира јесте да је неопходно указати да ли је истина бића у прошлости или у будућности, те на основу тога говорити о иконичној онтологији. На који начин?

Оно на чему митрополит инсистира јесте, свакако, радикално преокретање појма узрочности, карактеристично за Светог Максима Исповедника: окретање ка Крају, или речима митрополита, смер истине је *од Омеге ка Алфи*.⁶ Овим митрополит истиче есхатолошку примарност будућности као кључног референтног момента у онтологији, што представља суштинску промену у односу на традиционалне линије јелинског философског дискурса где се узрок увек налази у прошлости. У овом контексту, уочава континуирану жељу у философском дискурсу да се узрок свега види у *прошлости*, на почетку, али указујући истовремено и на преседане у том дискурсу, као што је Хајдегер, који инсистира на будућности као кључу тумачења онтологије. Таква перспектива омогућава преиспитивање начина на који време и историја нису пасивни токови, већ активни учесници у онтолошком догађају бића и есхатолошкој оријентацији. Ова поставка води ка питању иконичне онтологије.

² Исто, 1.

³ Уп. Florovsky, 2019, стр. 311, 313.

⁴ „Есхатологија није само један посебан део хришћанског теолошког система, већ његова основа и темељ [...] клима целокупног хришћанског мишљења. Хришћанство је суштински есхатолошко [...] Циљ је заиста био 'изван историје', али је изнутра била уређена и обликована управо тим надисторијским и трансцендентним циљем, будним ишчекивањем Долазећег Господа.” Zizioulas, 2023, стр. 2.

⁵ Уп. Barth, 1963, стр. 310–325. Истовремено, у протестантским круговима постоји својеврсни манир крајем 19. и почетком 20. века, манир *релативизације* есхатологије. Уп. Harnack, 1958, стр. 45–55; Schleiermacher, 1928, стр. 701–704.

⁶ Zizioulas, 2023, стр. 28–31.

2. Икона као начин присуства истине: иконична онтологија и заједница

Крилатица која је заправо у самој основи иконичне онтологије, што митрополит посебно наглашава, јесте крилатица Оскара Кулмана 'већ, још не',⁷ која је кључна за разумевање односа Цркве и Царства Божјег. Ова формулација открива суштински динамички иконички принцип: Царство Божје је већ присутно у историји, али још увек није потпуно остварено, стварајући тако парадоксално време 'истовременог присуства и тек наступајућег'. Наиме, митрополит поставља суштинско питање: како нешто може 'бити' и у исто време 'не бити' присутно.⁸ Називати овакву онтологију парадоксом не решава проблем, већ је потребно указати на једну *друѳачију* онтологију,⁹ која ће бити другачија од јелинске, која је умногоме утицала и на каснији философски дискурс. Митрополит показује да хришћанска иконична онтологија захтева нову логику присуства, која не спада у оквире формалне логике, већ отвара простор за релационо и есхатолошко учешће бића у истини.

Самим тим, потребно је, са једне стране, указати на то како је други појам, појам иконе, поиман у јелинској онтологији, а са друге стране, направити потпуну слику и представу о јелинској и *радикалној друѳачији* хришћанској онтологији. То проширење омогућава увид у радикални помак: у хришћанству икона није више само одраз или посредник, већ учесник у реалности, носилац присуства, простор есхатолошког трајања и активног односа бића са Богом и заједницом. О каквој се онтологији ради? Неопходно је имати у виду 3 компаративне ставке:

1) за разлику од Јелина где је истина окренута ка већ постојећој реалности у прошлости, библијско и хришћанско схватање је увек окренуто ка будућности. Стога је појам иконе код Јелина повезан са концептом сећања, где чулне ствари дивају сенке праве и истините реалности. Ова разлика је суштинска: у хришћанском контексту, икона није ретроспективна имитација, већ учешће у есхатолошкој реалности која тек долази;

2) за Јелине концепт иконе нема онтолошку садржину и тежину, те се аутентични ход креће бежањем или одвајањем од историје. За хришћане, почевши од Јн 1, 14, не постоји мисао о бежању од историје, већ се есхатон пројављује *кроз* историју, те је заправо икона пројава есхатолошке реалности уз помоћ историје, директно: „*eikon* у хришћанском смислу јесте пројава *гоѳађаја* више него природних реалности”.¹⁰ Овде се најдиректније

⁷ Cullmann, 1950, стр. 146.

⁸ Zizioulas, 2023, стр. 161–162.

⁹ Ово је посебно наглашавао митрополит браничевски у Мидић, 2017, стр. 13–62.

¹⁰ Zizioulas, 2023, стр. 162.

види нова димензија: икона учествује у онтолошком и историјском току, омогућавајући присуство будућности у садашњем тренутку;

3) за разлику од Јелина где је виђење, односно сагледавање иконе индивидуална контемплација, у хришћанству је то *искусство заједнице*. Истина се открива кроз заједницу, нешто што је било стране јелинској мисли. Ово наглашава релациони и егзистенцијални карактер хришћанске иконе: она постоји у дијалогу личности и заједнице, и њена истинска реалност се остварује само у контексту заједничког учешћа.

Из ове три компаративне ставке следе следеће три поставке које се најдиректније тичу иконичне онтологије:

1) да нешто постоји иконично јесте најпре неопходно да има *личности*, ипостас. Имати личност значи да постојање те личности стоји у *односу* на другу личност која је другачија, те постоји *vis-à-vis* у односу на другу личност, чиме се открива истовременост заједнице и другости;

2) икона и истина коинцидирају, односно нису супростављене једна другој. Онтолошки речено, икона је начин на који се истина остварује и постаје присутна, а не само знак њене егзистенције;

3) то што коинцидирају не значи да су апсолутно исте, јер је икона *изведена* из истине. Она увек претпоставља истину, те је тако онтолошки условљено прототипом, узрокована је њоме, што наводи да је неопходни чинилац иконичне онтологије концепт узрочности. У овом смислу, икона постаје живи посредник између прототипа и стварности, између есхатолошке истине и садашњег искуства.

Ови ставови на које инсистира митрополит пергамски су дубоко патристички засновани.¹¹ Конкретно, Свети Јован Дамаскин наглашава различитост иконе и истине: „Икона није у свим аспектима идентична архетипу”.¹² Свети Теодор Студит је експлицитан у наглашавању да се икона односи на личност, на ипостас, а не на суштину: „Икона није природа, већ ипостас онога кога пројављује”.¹³ Зато ће Студит уз помоћ концепта, добро познатог у тријадолошком и христолошком дискурсу — *ἄλλο*, објаснити детаљније разлику између иконе и истине, као и њихову повезаност: „Икона Христа није нешто друго (*ἄλλο*) од Христа”.¹⁴ Поред ове поставке, Студит јасно наглашава и онтолошки садржај иконе, нешто што је, као што је било приказано, било стране јелинској онтологији. Наиме, он говори: „Однос

¹¹ Занимљива је чињеница да митрополит говори да је иконични језик у патристички био најпре интегрисан у тријадологији, наводећи примере Атанасија Великог, Кападокијаца, као и касније Јована Дамаскина и Теодора Студита. Исто, 163–164.

¹² Јован Дамаскин, *De imaginibus* I, 9 (PG 94, 1240 = PTS 17, 84): Εἰκὼν μὲν οὖν ἐστὶν ὁμοίωμα χαρακτηριστικὸν τὸ πρωτότυπον.

¹³ Теодор Студит, *Antirrheticus* III, 1, 33 (PG 99, 405): Παντὸς εἰκονιζομένου, οὐχ ἡ φύσις, ἀλλ’ ἡ ὑπόστασις εἰκονίζεται.

¹⁴ Исто, *Antirrheticus* III, 2. 10 (PG 99, 425).

између прототипа и његове иконе јесте по биђу. Зато једно није одвојено од другог, осим разликом у суштини”.¹⁵ Због тога, конкретно, митрополит Зизијулас развија концепт који може објаснити личносно присуство без суштине, који такође постаје кључан за савремену еклесиологију, а то је концепт „присуство у одсућности”.¹⁶ Овај концепт омогућава разумевање како Црква и заједница могу бити стварно присутни у односу на есхатон, чак и када је њихова пуноћа још будућа и непотпуна. Зато свој говор о иконичној онтологији у својој најзрелијој монографији завршава речима: „Све то ће такође водити ка црквеним структурама, службама и облицима црквеног живота, пре свега светотајинског живота, који ће бити дубоко прожет иконичном онтологијом”.¹⁷ Овим закључком митрополит наглашава да онтолошка димензија иконе није апстрактна теорија, већ реалност кроз коју Црква и заједница учествују у животу Божјем и истини есхатона.

Стога, у оквиру дискурса о иконичној онтологији могу се издвојити две категорије: типологија¹⁸ и иконична онтологија, при чему последњи има свој извор у есхатолошком догађају и повезан је са оприсутњавањем. Иконична онтологија није само апстрактна категорија, већ начин на који се стварност учествујући открива у историји, у конкретним личностима и у литургијском животу заједнице. Позната светомаксимовска тврдња да је истина „стање будућег века” подржана је и од стране Светог Јована Дамаскина,¹⁹ Светог Теодора Студита²⁰ — који иконичност види

¹⁵ Исто, *Antirrheticus* III, 2. 9 (PG 99, 424): Ἡ σχέσις κατὰ τὸ εἶναι ἐν τῷ πρωτοτύπῳ τὸ παράγωγον εἶρηται καὶ οὐ διὰ τοῦτο μεμέρισται θατέρου θάτερον, ἢ μόνον παρὰ τὸ τῆς οὐσίας διάφορον. Теодор Студит овде изражава идеју да изведено не постоји као одвојена и независна стварност у односу на свој прототип. Уместо тога, изведено има биђе у односу према оригиналу — његова егзистенција и суштина су повезани. Ово је слично античкој и патристичкој идеји да ништа створено не може постојати ван свог узора и да је њихова веза суштинска. Питање суштинске разлике је кључно у догословљу. Теодор наглашава да иако постоји разлика по суштини (διάφορον τῆς οὐσίας), то није разлика у том смислу да су две ствари засебне или одвојене по биђу. То значи да постоји континуитет између узора и изведеног, али и одређена разлика која омогућава да се не изједначавају. Овај концепт је посебно значајан у расправама о природи Бога и односу између Личности Пресвете Тројице, као и у христологији.

¹⁶ Zizioulas, *Remembering the Future*, 165. Овај концепт је присутан и у његовој другој студији Zizioulas, 2021, стр. 15–28, где за пример рецепције овог концепта узима уметност.

¹⁷ Zizioulas, 2023, стр. 169.

¹⁸ Уп. Дионисије Ареопагит, *De coelesti hierarchia* I, 3 (PG 3, 121D) и *De divinis nominibus* IV, 4 (PG 3, 697B). На овим местима Дионисије икону користи као пандан за овоземаљско догослужење у односу на недеско.

¹⁹ Јован Дамаскин, *Orationes de imaginibus tres* I, 15 (PG 94, 1244D = PTS 17, 88). Дамаскин концепт икона-тип користи у контексту новог закона у Христу, осврћући се на Јевр 8, 15.

²⁰ Теодор Студит, *Antirrheticus* III, 1, 24 (PG 99, 405B): Παντός εἰκονιζόμενον οὐχ ἢ φύσις ἀλλ’ ἢ ὑπόστασις εἰκονίζεται. („Све што је иконизовано није природа, већ се ипостас иконизује”. Уп. и Зизијулас, „Символизам и реализам у православном догослужењу”, 204, фн. 18. О односу прототипа и иконе у оквирима релационе категорије код Теодора Студита, уп. студију: Tollefsen, 2018, стр. 98–125.

у исправном богословљу личности — као и раније од стране Светог Кирила Јерусалимског.²¹ Ова традиција показује да се иконичност не може свести на естетски или симболички ниво, већ подразумева активну учесталост у онтолошкој реалности Цркве. Истина, иако есхатолошки догађај, дива присутна у икони која као израз користи пропадљива средства. Према томе, „икона представља лично присуство без природе, док истина представља присуство личности са својом природом”.²² То значи да икона омогућава непосредно учешће у истини, али не као идентичност са прототипом, откривење Царства Божјег и Свете Тројице у Христу остварује се у Телу Христовом, односно Цркви, „кроз иконе, типове и симболе у којима се пројављује стварно присуство Тројичног Бога, не само кроз Његове енергије, већ ипостасно”.²³ Ово указује на дубоку онтолошку структуру литургијског живота: свака радња и све службе постају место присуства Тројичног Бога, јер учествују у самој есхатолошкој стварности.

3. Еклисиолошке последице иконичне онтологије

Однос тријадологије и еклисиологије имплицира да је Царство Божје и Света Тројица иконично присутна у Цркви као *начин њостојања*. То није присуство које се може редуковати на моралне или друштвене критеријуме, већ суштинско постојање Цркве као тела у којем се открива начин постојања Свете Тројице. Уколико се овај однос сведе искључиво на етичке категорије, без директног утицаја на еклисијално диће, постоји опасност да се црквено диће схвати као производ друштвене и историјске парадигме, губећи свој богословски темељ. Са тим у вези, митрополит Зизијулас наглашава да се иконичност Цркве мора разумети као основ њеног постојања, а не као додатак или естетско искуство. Поред тога, наглашава да често верни прихватају иконичност када је реч о иконама, фрескама или моштима, али се устручавају да иконичност примене на богослужбену реалност — Цркву као целину.²⁴ Такво ограничено схватање иконичности доводи до неразумевања самог смисла живота Цркве: Литургија и саборни живот Цркве постају пуко извођење обреда, уместо стварног учешћа у присуству Бога.²⁵ Иконична онтологија, у том смислу, отвара могућност да се свако литургијско деловање, сваки чин Цркве, види као есхатолошки акт у којем се Царство Божје остварује овде и сада.

²¹ Кирило Јерусалимски, *Mystagogica catechesis*, I, 3 (PG 32, 1068B = SC 126, 86): Μετάβηθί μοι λοιπόν ἀπό τῶν παλαιῶν ἐπὶ τα νέα, ἀπό τοῦ τύπου ἐπὶ τήν ἀλήθειαν („Преведи ме, дакле, од старог ка новом”).

²² Зизијулас, 2020б, стр. 204–205.

²³ Зизијулас, 2020а, стр. 57.

²⁴ Зизијулас, 2017, стр. 67.

²⁵ Зизијулас, 2020б, стр. 215.

Питање које може помоћи у решавању овог изазова, који претендује да постане проблем великог обима, јесте: да ли је на плану постојања објективизације и индивидуализације иконичности присутан *principium contradictio in adjectum*? Такође, поставља се питање да ли је изгубљен аутентични иконични језик. У тим оквирима доводи се у питање сâм идентитет Цркве. Управо из ових разлога, речи једног православног теолога, митрополита Цркве Божје, представљају вапај за ход ка иконичности: „Само поновно изналагање иконичне онтологије може нас спасити, како од паганизма, тако и од рационализма, који на свој начин прете иконолошком симболизму наше божанствене Литургије”.²⁶ На крају, „онај ко одриче иконичност у Цркви одриче читаву икономију спасења”.²⁷

Закључак

Извршена анализа показује да иконична онтологија, како је развија митрополит пергамски Јован Зизијулас, представља један од најконзистентнијих и најдубљих покушаја да се савремено систематско богословље ослободи редуктивних категорија класичне метафизике и рационалистичког приступа истини. Есхатологија се у том оквиру не јавља као хронолошки завршетак историје, већ као њен унутрашњи критеријум и онтолошки узрок.

Кроз радикално преокретање појма узрочности — од Алфе ка Омеги — показује се да истина бића није утемељена у прошлости као завршеној реалности, већ у будућности као догађају који већ сада делује у историји. Управо у том простору отвара се могућност иконичног постојања, у којем икона није пука сенка или знак, већ начин личносног присуства истине без идентификације са суштином прототипа.

Патристичко утемељење оваквог приступа, нарочито код Светог Јована Дамаскина и Светог Теодора Студита, показује да иконична онтологија није новотарија, већ развијање унутрашње логике хришћанског предања. Концепт 'присуства у одсутности' омогућава да се истовремено очува есхатолошка дистанца и реална присутност истине у историји, што постаје кључно за разумевање Цркве као Тела Христовог.

У еклисиолошком смислу, иконична онтологија открива да Црква није институционална или морална заједница која тек ишчекује будуће Царство, већ простор у којем Царство Божје већ сада бива реално присутно кроз саборни живот. Свако црквено деловање, свака служба тиме добија есхатолошку димензију и онтолошку тежину. У том светлу, опасности деесхатологизације и детријадологизације црквеног бића показују се као дубоко онтолошки проблеми, а не само као теоријске или пастирске

²⁶ Исто, стр. 216.

²⁷ Исто.

девијације. Губитак иконичне перспективе доводи до редукције Цркве на историјски, социолошки или морални феномен, чиме се подрива њен суштински идентитет.

Стога, Зизијуласов позив на поновно откривање иконичне онтологије не представља само богословски апел, већ егзистенцијални и еклисиолошки изазов. Уколико је истина 'стање будућег века', онда и живот Цркве мора бити непрестано оријентисан ка тој будућности која се већ сада оприсутњује. Управо у том динамичној напетости између 'већ' и 'још не' открива се аутентични простор хришћанског постојања и богословског мишљења.

Литература

- Barth, K. (1963). *The Epistle to the Romans*. Oxford: Oxford University Press.
- Зизијулас, Ј. (2017). „Место и улога епископа у светој Евхаристији”, *Саборносії*, 11, 63–72.
- Zizioulas, J. (2021). *The Meaning of Being Human*. Los Angeles: Sebastian Press.
- Zizioulas, J. (2023). *Remembering the Future: Toward an Eschatological Ontology*. Alhambra: Sebastian Press.
- Зизијулас, Ј. (2020а). Тајна Цркве и Тајна Свете Тројице. У З. Матић (прир.), *Саборносії — анџолоџијски избор — Дојринос мийроџолија Јована Зизијуласа* (стр. 85–101). Пожаревац: Одбор за просвету и културу Епархије пожаревачко-браничевске.
- Зизијулас, Ј. (2020б). Символизам и реализам у православном богослужењу. У З. Матић (прир.), *Саборносії — анџолоџијски избор — Дојринос мийроџолија Јована Зизијуласа* (стр. 189–217). Пожаревац: Одбор за просвету и културу Епархије пожаревачко-браничевске.
- Cyrille de Jérusalem. (1966). *Catéchèses mystagogiques: Introduction, texte critique et notes*. У А. Piédagnel (ур.), SC 126, (стр. 86). Paris: Éditions du Cerf.
- Kotter, B. (ур.) (1975). *Die Schriften des Johannes von Damaskos: Contra imaginum calumniatores orationes tres*. PTS 17, (стр. 84, 88). Berlin: Walter de Gruyter.
- Cullmann, O. (1950). *Christ and Time*. Philadelphia: Westminster Press.
- Migne, J.P. (ур.) (1857–1866). *Patrologiae Cursus completes. Series graeca*. (PG 3, 32, 94, 99). Paris.
- Мидић, И. (2017). „За један другачији начин живота”. *Саборносії*, 11, 13–62.
- Tollefsen, T. (2018). *St. Theodore the Studite's — Defence of the Icons: Theology and Philosophy in Ninth-Century Byzantium*. Oxford: Oxford Early Christian Studies, 2018.

Florovsky, G. (2019). „Eschatology in the Patristic Age.” У В. Gallaher (уп.), *The Patristic Witness of Georges Florovsky. Essential Theological Writings* (стр. 302–321). London: T&T Clark.

Harnack, von A. (1958). *What is Christianity*. London: Ernest Benn.

Schleiermacher, F. (1928). *Christian Faith*. Edinburgh: T&T Clark.

Nebojša Stevanović

University of Belgrade, Faculty of Orthodox Theology, Belgrade
Institute for Systematic Theology
(PhD candidate)

Remembering the Future as an Ontological Principle: The Eschatological Perspective of Iconicity in the Thought of Metropolitan John (Zizioulas) of Pergamon

This article examines the concept of iconic ontology in the theology of Metropolitan John (Zizioulas) of Pergamon, with particular emphasis on its eschatological foundation and ecclesiological implications. Drawing on his mature synthesis presented in *Remembering the Future: Toward an Eschatological Ontology*, the author argues that eschatology in Zizioulas's thought is not understood as a doctrine of future events, but as a mode of existence and the ontological horizon of truth. Within this framework, the paper analyzes the radical reversal of causality — from Alpha to Omega — as well as the departure from classical Greek metaphysics in favor of a relational and personal ontology. Special attention is given to the concept of the icon, which in Christian theology ceases to function as a mere symbol or representation and becomes an ontological space in which eschatological truth is made present within history. Drawing on the patristic tradition, especially Maximus the Confessor, John of Damascus, and Theodore the Studite, the article demonstrates that iconic ontology has direct consequences for the understanding of the Church as a liturgical and conciliar community in which the Kingdom of God is already truly made present. In conclusion, the paper points to the dangers of de-eschatologization and de-trinitarianization of ecclesial being and underscores the continuing relevance of iconic ontology for contemporary Orthodox theology.

Key words: eschatological ontology, iconic ontology, icon, truth, eschaton, causality, ecclesiology, John Zizioulas, Metropolitan of Pergamon, contemporary systematic theology.

Датум пријема чланка: 10. 02. 2026.

Датум прихватања чланка за објављивање: 08. 06. 2026.